

BESPIEGELINGEN OVER DE
'BIJBELVERTALER VAN 1360'.
ZIJN MILIEU, WERK EN PERSOON¹

door Dr. C. C. DE BRUIN

Leiden

IV. DE ORDE WAARTOE HIJ BEHOORDE

Het feit dat enige bewaard gebleven manuscripten die verdietsingen van de „vertaler van 1360” behelzen, afkomstig zijn uit de boekeringen van Rooklooster en Groenendaal, heeft aanleiding gegeven tot de gissing dat hij thuis heeft behoord in het milieu van Ruusbroec en wellicht in een van beide conventen heeft geleefd en gewerkt. De veronderstelling dat zijn werk nauw samenhangt met de kring waarvan de prior van Groenendaal de centrale figuur was, lag voor de hand. Dit milieu waar de moedertaal werd gebezigd als het aangewezen middel om de innigste religieuze gedachten te verwoorden, was een vruchtbare voedingsbodem voor de groei van een godsdienstige prozalitteratuur in de landstaal. Ruusbroec en enige anderen schiepen als voortzetters van een reeds uit de 13de eeuw daterende traditie een oorspronkelijk oeuvre dat tezamen met de 13de-eeuwse geschriften van Beatrijs van Tienen, Hadewijch en anderen als de letterkunde van de „brabantse mystiek” bekendheid heeft verworven. Hiernaast ontstond in Groenendaal en Rooklooster een vertaal-literatuur² die weliswaar op lager plan stond, maar voor de vroomheidsbeleving betekenis had. Reeds tijdens zijn leven werden geschriften van de mysticus Meister Eckhart uit het Duits in het Nederlands overgebracht en in het laatste gedeelte van de 14de eeuw maakten bewoners van beide kloosters een begin met de overzetting van latijnse godsdienstige geschriften die bestemd waren voor hun broeders die het Latijn niet kenden.

De gedachte dat de vertaler deel heeft uitgemaakt van deze groep en derhalve lid geweest zou zijn van de orde der reguliere

¹ Vervolg op NAK XLVIII, 1967, blz. 39-59, NAK XLIX, 1969, blz. 135-154 en NAK L, 1969, blz. 11-27.

² W. de Vreese beschreef in *De handschriften van Jan van Ruusbroec's werken*, 2 stukken Gent 1900, 1902, een aantal manuscripten waarin zulke vertalingen voorkomen.

kanunniken van de H. Augustinus, is het eerst opgekomen bij De Vooy¹. Toen hij in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel en ook in andere handschriftenverzamelingen enige codices onder ogen kreeg die werk van de „vertaler van 1360” bevatten en voor een deel bezit waren geweest van bovengenoemde kloosters, lag het voor de hand te vermoeden dat hier de oorsprong van dit vertaalwerk was te zoeken. Van Mierlo, die nog in de eerste druk van zijn *De Middelnederlandsche Letterkunde van omstreeks 1300 tot de Renaissance II* ('s-Hertogenbosch-Brussel 1940), blz. 168, deze mening deelde, veranderde van standpunt toen hij in Dykmans' uitgave van het Groenendaalse obituarium de naam van de mechelse burger Vranke Callaert ontmoette, welk gegeven hem bracht tot zijn met stelligheid verdedigde hypothese dat deze man de gezochte auteur was.²

De juistheid van De Vooy's vermoeden is op nog andere gronden dan die Van Mierlo achteraf aanvoerde – de merites van diens beschouwingen op dit punt blijven nog buiten bespreking – in twijfel te trekken. Reeds in 1357/58 legde de vertaler de laatste hand aan de bewerking van het omvangrijke *Passionael*; onmiddellijk hierna, van 1359–1361, verdietste hij de historische bijbelboeken. Gelet op deze dateringen is het weinig waarschijnlijk dat de genoemde overzettingen in Groenendaal of Rooklooster ontstaan zijn. De geschiedenis van het eerstgenoemde convent reikt terug tot 1343.³ In dit jaar betrok de brusselse vicaris Jan van Ruusbroec met de kanunnik van de Sint-Goedelekerk Vranc van Coudenberg en zijn oom, de kapelaan Jan Hinckaert, een kluis in het Soniënbos ten zuiden van de stad; in 1350 legden de bewoners van de hermitage de kloostergelofte af naar de regel van de H. Augustinus en werd de kluis een proostdij van augustijner reguliere koorheren, welke in 1412 verheven werd tot priorij.⁴ Schreven Jan van Ruusbroec en de convers Jan van Leeuwen in de beginperiode van Groenendaal een aantal oorspronkelijke werken, van een intensieve vertaálarbeid, door andere bewoners verricht, is in deze aanvankelijk kleine, eerst gaandeweg in omvang toenemende mannengemeenschap weinig of niets merkbaar.

¹ De Vooy, *a.a.*, blz. 140.

² Zie NAK XLVIII, 1967, blz. 54.

³ Willy Dupon, *De vroegste geschiedenis van de proostdij van Groenendaal (1350–1413)*, (niet gedrukte) diss. Leuven, cursus 1961–1962.

⁴ J. G. R. Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed III*, Utrecht 1880, blz. 6–18.

Een tweede hermitage in het Soniënbos, die zou uitgroeien tot Rooklooster, verkreeg pas in 1366 haar definitieve vestiging; in 1373 namen de broeders het gewaad van de reguliere kanunniken aan. Voorzover bekend is, hielden de monniken van Rooklooster zich in de eerste decennia van het convent niet bezig met het vervaardigen van overzettingen. Eerst in het laatste gedeelte van de 14de eeuw begonnen enigen van hen zich toe te leggen op het maken van verdietsingen en werd er een kleine verzameling van nederlandse boeken aangelegd.¹

De omstandigheid dat door een gunstige bestiering van het lot een vrij groot aantal codices van beide conventen voor vernietiging bewaard is gebleven – zij berusten thans in handschriftencollecties te Brussel, Gent, Wenen, Parijs en elders – mag overigens niet uit het oog doen verliezen dat er in Brabant ook andere kloosterbibliotheken van augustijner koorheren zijn geweest, waarvan helaas niets dan schaarse resten voor de ondergang zijn behoord. Omdat een gedeelte van de verzamelingen der beide kloosters in het Soniënbos bewaard gebleven is, is men, begrijpelijkerwijze, maar op de keper beschouwd ten onrechte, ertoe gekomen het aandeel van hun bewoners in de totstandkoming van de vertaalletterkunde in proza te overschatten. Bovendien staat ten aanzien van een aantal teksten die in het bezit van Rooklooster waren, vast dat ze door schenking ruil, of doordat er afschriften van werden gemaakt, van elders zijn overgekomen en aan de collectie werden toegevoegd. Dit is het geval met het 16de nummer van de door De Vreese uitgegeven catalogus van Rooklooster, *Salomons boeke uter bybelen in Dietsche*. Zonder enige twijfel was dit een afschrift van de bundel, bestaande uit vertalingen van *Parabola*, *Ecclesiastes*, *Canticum Canticorum*, *Sapientia* en *Ecclesiasticus*, die onze auteur op verlangen van de brusselse burger Jan Tay had vervaardigd.² Opmerkelijk genoeg was in 1395

¹ W. de Vreese, *De Dietsche boeken van 't Rooklooster omstreeks het jaar 1400*, (1903), heruitgegeven in: Willem de Vreese, *Over handschriften en handschriftkunde. Tien codicologische studiën*, bijeengebracht, ingeleid en toegelicht door P. J. H. Vermeeren, Zwolle 1962, blz. 61–70. Volgens de catalogus van diëtse boeken die tussen 15 april 1394 en 23 augustus 1395 is opgesteld, bezat het klooster ± 1395 25 boeken in de volkstaal; ± 1400, aldus De Vreese, waren er in de boekerij minstens 30 nederlandse handschriften. Enige van deze waren convoluten. Zij waren merendeels bestemd voor de lekebroeders van het convent, hetzij voor voorlezing in het refectorium tijdens de maaltijd, hetzij voor persoonlijke lectuur. Over andere, vooral latijnse handschriften van Rooklooster raadplege men P. J. H. Vermeeren, *Op zoek naar de librije van Rooklooster*, in: Het Boek XXXV (1962), blz. 134–173.

² Zie NAK XLIX, 1969, blz. 151.

geen overzetting van alle historische bijbelboeken in Rooklooster aanwezig; vermoedelijk volstond men daar met de lezing van de oudtestamentische perikopen, die voorkwamen in het *Epistelboek* (nr. 2 van de catalogus van Rooklooster), dat wel een epistolarium geweest zal zijn of een volledige vertaling van het tweede gedeelte van het Nieuwe Testament, gevolgd door de oudtestamentische liturgische lectiones. Een dergelijk handschrift, afgeschreven door dezelfde monnik die de catalogus heeft opgesteld, is bewaard in hs. Kon. Bibl. Brussel 2849-51. Zie mijn *Mnl. vertt. v.h.N.T.* blz. 233 vlgg.

De ontstaanstijd der eerste werkstukken van de vertaler dwingt ons dus de gedachte dat hij in Groenendaal of Rooklooster moet worden gesitueerd, te laten varen. Het is derhalve zaak uit te zien naar een orde en een klooster die wel in aanmerking komen. Laten we hiertoe het meest in het oog springende van wat met betrekking tot zijn persoon en werk te voorschijn is gekomen, nog eens opsommen, in de hoop dat deze gegevens van dienst zullen zijn bij het vinden van hun onderling verband. Behalve het feit dat hij monnik is geweest, verdienen de navolgende vijf punten aandacht. Al mag op het eerste gezicht enige samenhang tussen deze gegevens afwezig lijken, toch is het bij nadere beschouwing wellicht mogelijk een zeker verband te ontdekken. Het zijn:

1. De latijnse grondteksten van de werken die de vertaler verdientst heeft, waren in toenmalige kloosterboekerijen aanwezig.
2. Hij was afkomstig uit Oost-Vlaanderen.
3. De monachale gemeenschap waarvan hij deel uitmaakte, heeft zwaar geleden onder de oorlog tussen Lodewijk van Male, de graaf van Vlaanderen, en de burgers van Gent (1379-1385).
4. De schrijver was bevriend met brusselse burgers als Jan Tay en Lodewijc Thonijs, op wier verzoek hij vertaalwerk verrichtte.
5. Ofschoon hij niet heeft behoord tot de kring van Ruusbroec, althans niet heeft gewoond in Groenendaal of Rooklooster, hebben enige van zijn verdietsingen reeds betrekkelijk korte tijd na hun ontstaan in deze kloosters bekendheid gekregen; tussen de vertaler en beide conventen moet er een weg geweest zijn waarlangs de hier geconstateerde verbinding tot stand kwam.

Met betrekking tot het eerstgenoemde punt is reeds opgemerkt dat de meeste latijnse teksten waarnaar zijn vertalingen zijn bewerkt, als klassiek-kerkelijke litteratuur in alle redelijk goed geoutilleerde

boekerijen van toenmalige mannenkloosters aanwezig waren. Bij nadere beschouwing is in de lijst van zijn geschriften één nummer te bespeuren, dat bij de behandeling van zijn werk aanvankelijk met opzet ter zijde is gelaten, maar thans speciale aandacht verdient: *Benedictus' regule* (nr. 3). Reeds geruime tijd geleden ¹ had ik deze tekst, mij o.a. bekend uit hs. Brussel Kon. Bibl. 394-8 (Cat. 488), dat afkomstig is uit de benedictinessenabdij van Vorst bij Brussel, leren kennen. Op vertaaltechnische gronden had ik de vertaling toegeschreven aan de „vertaler van 1360” en uitgaande van deze waarneming verondersteld dat de auteur behoord moest hebben tot de orde der benedictijnen: het spreekt immers welhaast vanzelf dat allereerst een benedictijn in aanmerking komt als vertaler van de *Regula S. Benedicti*. De woordkeuze laat geen ruimte voor enige twijfel aan zijn auteurschap; woorden als *usinghe*, *hoghedraghentheit* „hoogmoed”, *prelatinne*, *behorte* „beurt”, *behorticheit* „beurt”, *oversingen* „van het begin tot het einde reciteren”, *dissennier* „deken, hoofdman over tien”, *ghestichtinghe*, *cleeddecamere* zijn „*propriae voces*” van de vertaler. De voorkeur die hij aan de dag legt voor het bezigen van woorden als *niet albedalle*, *properlec*, *verporren*, *vermeensamen*, *vermeensamheit* „uitbanning, ontheiliging”, *vorbarich* „inclytus” wijst, evenals het gebruik van vele voorgeplaatste genitiefvormen en gesubstantiveerde infinitieven en andere stilistische caracteristica, in dezelfde richting. Wat de weegschaal doet doorslaan, zijn kleine toevoegingen in de vorm van glossen, gestileerd in de eenvoudige steltrant welke de „vertaler van 1360” typeert; zij bewijzen tevens dat hij met het kloosterleven in het algemeen en met dat van de benedictijnen in het bijzonder zo vertrouwd is geweest dat het niet anders kan of hij moet het uit eigen ervaring hebben gekend. Als in cap. LXXIV sprake is van de „palle van den outare”, licht hij dit als volgt toe: „Palla es de overste dwale van den outare. Ende in vele cloesteren heeft men een costume dat men een linen cleet wel cleenne van garne maect als oft ware een corporaellaken, ende dats als lanc ende als breet als een outerdwale, ende dat wihet men ende licket wel, ende dat es de bovenste dwale ende dit heet properlec palla”.

Op twee plaatsen in dit manuscript veroorlooft de vertaler zich een uitweiding, waarin hij op ondubbelzinnige wijze zijn mening te

¹ Bij het bijeenbrengen van materiaal voor mijn *Middelnederlands geestelijk proza*, Zutphen 1940.

kennen geeft over de wijze waarop in zijn tijd het voorschrift, „dat de monnecke niet propers hebben en selen” (cap. XLIII), werd overtreden. Hieraan voegt hij toe: „Hier verbiedt Benedictus alle manieren van proper goet te hebbene, ende doe men dit in den cloesteren wel hilt, soe worden si rike, maer nu, om dat sijt qualec houden, soe laet God ghescien dat hen de heren haer goet nemen. Want also Iheronimus seit: „Een monnec die een hellinc ¹ heeft, en es eens hellincs niet wert”. Want de paus mach van enen monnec maken dat hi niet monnec en si, maer hi en machgher neghenen propertarijs af maken dat hi monnec bliven sal, ja, een ghewarech religioes en heeft een luus niet die sijn eyghen es. Hier omme die sekerlec sonder vreesse leven wille in dien cloestere, daer de costume es dat elc sine noetdorst vorsiet dat hi vermach, ende daer men elken sine provende mede te levende in grosse ² gheeft, wat hem van vrienden ofte anders toe comt ende dat si hebben, dat selen si openlec haren prelaet te kinnene gheven ende presenteren te sinen wille sonder gheveinstheit ende toghen hem hare noot ende oetmoedechlec bidden sijn consent ende orlof, daer af hare noot te nemene ende oec daer af aelmoessen te doene ofte anders dat hem orborlec ³ dunct. Ende dit soude men dicwile den prelaet toghen ende sonderlinghe als ymanne ywet ⁴ toe quame, al eest dat ment maer eenwerven sjaers en doet omtrent Palmzondach. Deze religiose die dus doen, moghen zeker staen, also men hoept. Nochtan eest zekerre ende heylegheere dat alle religiose van enen cloestere te gadere aten van eenre spisen ende nieuut en hadden alsoe si alle één abijt draghen ende énen dienst doen. Want de prelate ende officiers van den cloestere die tgoet van den cloestere vrienden ofte maghen ofte qualeck anders besteden, si stelent Christus armen die in den cloestere sijn, also Judas dede, ende daer selen si te doemsdaghe met Judase verordeelt werden”.

Hoezeer de achteruitgang van het kloosterleven hem bezorgd maakt, blijkt uit een passage in cap. LXXIII dat handelt „Van edelre liede ofte armere liede kinderen”. Hier zegt hij: „In dit capiteel heeft Benedictus wel verboden alle manire van goeden tontfane metten ghenen die men ontfaet, en ware dat sijt bi propren wille gaven in aelmoesenen sonder eneghe belofte daer af te doene,

¹ *hellinc*: halve penning

² *in grosse*: in het algemeen

³ *orborlec*: nuttig

⁴ *ywet*: iets

ende daer af salic in dende van deser regulen scriven de manire van symonien ende eneghe decretale daer af te dietsche scriven. Ende oec verbiedt hi hier alle occusoen van propren goede te hebbene eneghen kinderen die men onfaet, alsoe hi vore ghedaen heeft”.

De vertaler doet zich hier kennen als een reformist die het armoe-debeginsel onverkort wil handhaven en het binnengeslopen misbruik van persoonlijk eigendom onder de „religiose” – hierbij denkt hij vanzelfsprekend ook aan de leden van zijn eigen orde – beschouwt als de hoofdoorzaak van het ingetreden verval. De beschikking over eigen bezit en inkomsten uit prebenden laakt hij als ontrouw aan de orderegel. Hij gispt de bevoordeling van vrienden en bloedverwanten en in het algemeen de verkeerde besteding van het kloostergoed, omdat hierdoor tekort wordt gedaan aan Christus’ armen die in het klooster zijn. Een andere misstand die hij laakt, is de veronachtzaming van de *vita communis*: het gezamenlijk nuttigen van de maaltijd, het dragen van een en hetzelfde habijt, het verrichten van een en dezelfde dienst, dit alles is in onbruik geraakt. Ook bij het aannemen van oblaten eist hij een strikte observantie van de regel van Benedictus. Deze afkeuring van misstanden in de monachale wereld is geheel in overeenstemming met de kritiek op het verval van het kerkelijk en godsdienstig leven, die in de prologen van zijn andere geschriften is te vinden.

Wie mocht verwachten in het brusselse hs. 394-98 aan het einde van *Benedictus’ regule* ook de vertaling van „eneghe decretale” over de simonie aan te treffen, die hij blijkens de door mij gekursiveerde woorden, op zijn bekende wijze in de eerste persoon geschreven, in uitzicht stelt, komt bedrogen uit. Ook in hs. Brussel, Kon. Bibl. 425-59 (cat. 3711), dat dezelfde vertaling van de regel bevat, komt zij niet voor. De afwezigheid van het beloofde toevoegsel in de beide codices was voor mij een reden met de bekendmaking van mijn mening dat de „vertaler van 1360” een benedictijn is geweest, te wachten tot het ogenblik dat te eniger tijd een manuscript voor de dag zou komen dat de bijlage wél bevat. In mijn verwachting werd ik niet beschaamd. Door de vriendelijke bemiddeling van de heer J. Deschamps, de beschrijver van de middelnederlandse handschriften der Koninklijke Bibliotheek te Brussel, is mij een niet gecatalogiseerd brussels manuscript, hs. 2485,¹ onder ogen gekomen,

¹ Niet vermeld door J. van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque royale de Belgique*.

dat dezelfde vertaling van de *Regula S. Benedicti* bevat als die voorkomt in beide eerder genoemde codices, maar bovendien aan het einde (fol. 65^r–69^r) „eenrehande verclaren van der symonien” behelst. Na een korte inleiding over de simonie verklaart de schrijver: „Dat prueft men bi desen decretale: *Quoniam symoniaca*,¹ die settic hier te Dietsche”, en verderop, eveneens na een kort woord vooraf: „alsoe oec staet in den decretale vorseit van symonien in den decretale die aldus beghint: *Veniens ad nos Franco presbyter*, ende die settic hier oec te Dietsche”.² Hierop laat hij de vertaling van deze passages uit de Decretalia volgen.³

Meer nog dan de kennisneming van deze stukken – in de gegeven samenhang van belang omdat de vertaler zich hier, evenals elders, doet kennen als een man die beschikte over en de weg wist in de stichtelijke zowel als de kanoniekrechtelijke litteratuur – verrast het beknopte voorwoord bij *Des heilechs vaders Benedictus regule* in ditzelfde hs.: „Dese regule dede te Dietsche maken Lodewijc Thonijs van Brucelle omme joncvrouwe Marien wille sijnre zuster, nonne te Vorst, om dat si ende dandere joncvrouwen van dien cloestere beide die nu sijn ende hier na wesen selen, te bad de regule selen moghen verstaen ende weten wat si sculdech sijn te doene. Daromme elc dier sijn profijt in doen sal, hi bidde over hen beide te live ende ter doot ende over den ghenen die den arbeit dede. Amen. Ghe-daen int jaer ons Heren M.CCC.LXXIJ. omtrent doctave van dertien-daghe.”

Uit deze proloog blijkt dat de brusselse burger Lodewijc Thonijs onze vertaler in 1372 heeft verzocht ten behoeve van zijn zuster Maria de regel van Benedictus te verdietsen, opdat zij en de andere nonnen van de benedictinessenabdij Vorst – toen nog een gehucht onder de rook van de stad – des te beter naar de regel zouden leven. We herinneren ons dat het ook Lodewijc Thonijs van Bruesele was, op wiens verlangen hij tien jaar later, in 1382, de *Collacien vanden*

¹ De latijnse tekst te vinden in: Aemilius Friedberg, *Corpus iuris canonici. Pars secunda. Decretalium Collectiones* (Nachdr. Graz 1959), 765 Decretal. Gregor. IX, lib. V, tit. III, cap. XL.

² Friedberg, *Corpus* II, 755–56, Decretal. Gregor. IX, lib. V, tit. III, cap. XIX.

³ Dat de kanoniekrechtelijke litteratuur in de bibliotheken van de benedictijnen goed vertegenwoordigd placht te zijn, blijkt uit de laat-middeleeuwse catalogi van hun abdijen; zie voor de nederlandse o.a. H. G. Kleyn, *De catalogus der boeken van de abdij te Egmond*, Arch. voor Ned. Kerkgesch. II, 1887, blz. 127–170 en F. Sassen, *De middeleeuwse bibliotheek der abdij Kloosterrade*, NAK XXIX, 1937, blz. 19–76.

*ouden vaders*¹ „uten herden swaren ghewapenden Latine” zou „dietschen” (colophon van hs. Brussel, Kon. Bibl. 2341), een bewijs ten overvloede dat beide vertalingen door dezelfde auteur vervaardigd zijn. Ware het niet dat zijn herkomst uit Oost-Vlaanderen vrijwel zeker is, dan zou men in de verleiding kunnen komen te gissen dat hij een brusselaar van geboorte was. Er moet daarom naar een andere verklaring gezocht worden van zijn contacten met brusselse burgers als Jan Tay en Lodewijc Thonijs. In het volgende hoofdstuk, dat o.a. zal handelen over de maatschappelijke kring waarmee de vertaler contacten onderhield en waarvoor hij werkte, hoop ik de gezochte verklaring te geven.

De beweegreden die Lodewijc Thonijs ertoe bracht, de „vertaler van 1360” te verzoeken de *Regula S. Benedicti* te verdietsen, was kennelijk geen andere dan bekommering om de nalatigheid in de naleving van de regel in het klooster waar zijn zuster Maria woonde. Dat namelijk ook door de benedictinessen van Vorst hiermede de hand werd gelicht, geeft de motivering in de proloog even duidelijk te verstaan als het feit dat de vertaler het noodzakelijk oordeelde in de passage die hij toevoegde aan zijn bewerking van *Benedictus' regule*, te waarschuwen tegen de overtreding van het armoedegebod en in de vorm van enige vertaalde „decreten” de simonie, met name in nonnenkloosters, te veroordelen. Zo reikten een vrome brusselse poorter die zich zorgen maakte om de verslapping van de kloostertucht, en een benedictijn die verlangde naar herstel van het kloosterleven in de geest en naar de bedoeling van de stichter zijner orde, elkaar de hand.

Of de bijkbare afwezigheid van een nederlandse tekst van de regel zowel bij de benedictinessen voor wie zijn vertaling bestemd was, als in de kloostergemeenschap waartoe hij zelf behoorde, uitgelegd moet worden als een bewijs dat de nonnen haar eigen regel, althans in vertaling, niet kenden, is een vraag die open blijft.² Het ligt evenwel voor de hand dat bij enkele vrome kloostervrouwen het

¹ Zie NAK XLVIII, 1967, blz. 54.

² De geschiedenis van de verdietsingen der *Regula S. Benedicti* wacht nog op de schrijver van een hieraan te wijden proefschrift. Het zou de moeite lonen de talrijke vertalingen die in de 14de, 15de en 16de eeuw, wellicht reeds in de 13de eeuw, in verschillende delen der Nederlanden vervaardigd zijn, te vergelijken en hun herkomst na te gaan. Enig spoor van een nog oudere vertaling – in Engeland en Duitsland behoort de vertaalde regel tot de oudste kerkelijke litteratuur in de volkstaal – is niet gevonden. Het handschrift waaraan Schrant voor zijn *Oud-Neêrlandsch rijm en onrijm* (Leiden 1851), blz. 195–196, een fragment ontleend heeft, is helaas zoek; het bevat de beste vertaling.

verlangen opkwam de regel waarnaar zij wilden leven, in de eigen taal te bezitten. In de mannenkloosters van deze orde kenden alle monniken – de famuli, die als werklieden fungeerden en toen nog niet als monachi golden, uitgezonderd – het Latijn.¹ Vele jaren later, in 1443, voorzag de gentse „meester inder aerten ende bacheleer in de heleghe scripture” Olivier de Langhe († 1463), prior en bibliothecaris der benedictijnenabdij van S. Bavo, een „vlaemsche translatie” van de regel welke overzetting, hij „in verledenen tijden” had bewerkt ten behoeve van „simplen religieusen”, van een „verclaers of expositie”.² Hiermee geeft hij duidelijk te kennen voor welke categorie inwoners van zijn abdij deze vertaling met bijbehorende uitleg bestemd was, n.l. voor de conversen (famuli), die hij bestempelt als „lettel gheleerde personen”.

Nu als vrijwel zeker mag worden aangenomen dat onze vertaler benedictijn is geweest, werpt dit achteraf meer licht op de lijst van zijn werken.³ Afgezien van de nummers 1, 7, 8, 13 en 14, vervaardigd naar latijnse teksten die in de late middeleeuwen behoorden tot de kerkelijke standaardletterkunde – in het bijzonder geldt dit voor de veelgelezen *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine – waren de geschriften die hij bewerkte in de wereld van de benedictijnen vanouds bekend en geliefd; de boeken der *H. Schrift* werden door hen bestudeerd, gecommentarieerd en vertaald; de *homilieën* en de *Dialogi* van de benedictijn *Gregorius I* namen in hun midden een ereplaats in; het laatstgenoemde werk behelst trouwens een uitvoerige

¹ Zie Ursmer Berlière, *La familia dans les monastères bénédictins du moyen âge*. Académie royale de Belgique. Classe des Lettres. Mémoires. 2e Série, tome XXIX, fasc. 2. M. Heimbucher, *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche*, I (Paderborn 1933, Neudruck München-Paderborn, Wien 1965), S. 204–206.

² Hs. Brussel, Kon. Bibl. 3731. Olivier de Langhe heeft, evenals de „vertaler van 1360”, ook heiligenlevens vertaald, die te vinden zijn in Hs. Brugge, Verzameling Bisdom 383, 10^a, 10, onder de titel *Tleven ende mirakelen vanden santen, wier heilighen lichamen rustende sijn inder kerke te Sente Baefs*. Op dit handschrift heeft de heer J. Deschamps welwillend mijn aandacht gevestigd. In de proloog deelt De Langhe mede dat hij dit werk op verzoek van „duechdelike personen” ondernomen heeft „ter salicheit vanden volcke” en dat hij nu eens passages uit de legende achterwege laat „om dat niet scheen orborlic in vlaemsche te wesene ghesteelt”, dan weer meer „den zin van den latine dan de woerde” volgt, om het werk te bekorten en gemakkelijk verstaanbaar te maken. Onmiddellijk hierop laat hij volgen: „Dit vorseide verclaren verantwoort der blinder nideicheit die haer venijn van begripe [= afbrekende kritiek] op duechdelike werken saeyt, want karitate ne penst gheen quaet.” Als dit zo opgevat moet worden dat zijn critici bezwaar maakten tegen de vertaling van stichtelijke lectuur in de landstaal ten behoeve van leken, dan volgt hieruit dat het pleit ter verdediging van godsdienstige lectuur in het Nederlands in de 15de eeuw nog steeds niet ten gunste hiervan beslecht was.

³ Zie NAK L, 1969, blz. 14–16.

Vita S. Benedicti, de gezaghebbende levensbeschrijving van de stichter hunner orde. De *Regula S. Benedicti* schrijft voor dat tijdens de maaltijd in het refectorium cursorisch wordt voorgelezen uit de H. Schrift en uit de *Apophthegmata* en de *Vitae Patrum*, beide eveneens door onze vertaler verdientst. De preken van de cisterciënzer Bernardus van Clairvaux, waarvan hij er enige heeft bewerkt (nr. 13 van de lijst), wortelen in een verwante spiritualiteit. De latijnse *Vita Christi* waarop zijn evangeliënharmonie¹ teruggaat, is eveneens in de kring der benedictijnen gemeengoed geweest en door hen in West-Europa verbreid.

Het moge vreemd lijken dat in het midden en de 2de helft van de 14de eeuw, in een tijd toen de meeste benedictijnen in de zuidelijke Nederlanden zich weinig gelegen lieten liggen aan een strikte onderhouding van hun orderegel en meer door wereldlijke dan door geestelijke zaken in beslag genomen werden, een van hun ordegenoten een goed deel van zijn leven heeft besteed aan het vervaardigen van overzettingen niet alleen ten gerieve van kloosterlingen maar ook, en zelfs vooral, voor leken. De inderdaad op het eerste gezicht enigszins verwonderlijke conclusie waartoe de waarneming en interpretatie van de feiten nopen, behoeft nadere toelichting. In de eerste plaats dient opgemerkt te worden dat het werk van de „vertaler van 1360”, eenmaal aangenomen dat hij een benedictijn was, verankerd was in een ordetraditie² die terugreikt tot in de 8e eeuw. De vroegste duitse en engelse, resp. oudhoogduitse en angelsaksische, overzettingen van bijbelboeken, met name de Psalmen en evangeliën en sommige oudtestamentische geschriften, zijn, evenals uiteraard de *Regula S. Benedicti*, vervaardigd door benedictijnen. De bestemming van deze volkstaalteksten was veelal te dienen als hulpmiddel bij het onderwijs in de kloosterscholen, maar het kwam ook een enkele maal voor dat ze bedoeld waren voor de stichting van leken. Cuthbert, de aartsbisschop van York, weet te berichten dat Beda Venerabilis (672–735) kort voor zijn dood de eerste hoofdstukken van het evangelie van *Johannes* in zijn landstaal overgezet zou hebben. De abt Aelfric Grammaticus, ook wel genoemd Aelfric van Eynsham (geb. ca. 955, † voor 1020) bewerkte op voortreffelijke

¹ C. C. de Bruin, *Mnl. vertt. v. h. N.T.*, blz. 177–196.

² Voor het volgend overzicht verwijs ik naar *The Cambridge History of the Bible II, The West from the Fathers to the Reformation*. Edited by G. W. H. Lampe, Cambridge 1969, en naar Gustav Ehrismann, *Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters*, 1954–1959.

wijze in verkorte, vrij bewerkte vorm de *Pentateuch* benevens enkele andere bijbelgedeelten die hij bestemde voor Sigeward en andere voorname leken. In het duitse taalgebied waren het voornamelijk de abdijen van St. Gallen en Fulda maar ook andere kloosters waar vanouds naast de orderegel bijbelboeken als de Psalmen, evangeliën en andere Schriftgedeelten werden overgezet. De eerste vertaling in het oudhoogduits van de *regula Benedicti* dateert uit het midden van de 8e eeuw, evenals een aantal glossen bij de brieven van Paulus. In de 9de eeuw werden het evangelie van *Mattheus* en de *Psalmen* overgezet. De eerste verduitsing van de *Vita Christi*, de latijnse evangeliënharmonie die op het Diatessaron teruggaat, is omstreeks 830 vervaardigd door een benedictijn van St. Gallen; zij staat bekend als *Tatian*, een naam die haar geschonken is door 19de-eeuwse tekstuitgevers. Notker Labeo (ca. 950–1022) maakte voor zijn leerlingen in de kloosterschool van St. Gallen een vertaling van de *Psalmen*. Zijn overzetting van het boek *Job* is verloren gegaan.

In deze samenhang verdient de oudgermaanse, speciaal angelsaksische, oudhoogduitse en oudsaksische bijbelepiek vermelding. In tegenstelling met de in het voorafgaande genoemde proza-overzettingen die grotendeels dienst deden als hulpmiddelen bij het onderwijs, was de bijbelse epische poëzie bedoeld voor individuele lezing of cursorische voordracht. Bleef de eerste tekstengroep beperkt tot gebruik in het kloostermilieu, de bijbelepen, hoewel veelal in of bij abdijen vervaardigd en specimina van de toenmalige monachale cultuur, waren bestemd voor of drongen door in de wereld van aristocratische leken. Tussen 822 en 840, ten tijde van Lodewijk de Vrome, vervaardigde een onbekend gebleven monnik, wellicht uit de abdij van Fulda of Werden, in zijn eigen tongval, het oudsaksisch, in de vorm van allittererende verzen, met gebruikmaking van de reeds meermalen genoemde *Vita Christi*, een evangeliënharmonie die van de eerste duitse geleerde ¹ die de tekst uitgaf, de naam *Heliand* ontving. In dezelfde tijd werd in dezelfde kring het boek *Genesis* bewerkt. Otfrid, een monnik die woonde in de abdij Ebersberg in de Elzas, schreef tussen 863 en 871 in het zuidrijnfrankisch een *Evangelienbuch*, waarin hij uit de vier evangeliën een leven van Christus samenstelde.

¹ J. M. Schmeller (1830).

Men mag als zeker aannemen dat in die vroege tijden ook in de benedictijner abdijen die gelegen waren in of bij de Nederlanden, voor het onderwijs bijbelgedeelten werden geglosseerd, interlineair overgezet of gewoon vertaald. De abdij van Egmond bijvoorbeeld is in het bezit geweest van een „psalterium teutonice glosatum”, waaronder wel een psalmentekst met oudwestnederfrankische glossen is te verstaan, waarvan helaas geen spoor is overgebleven. Wel zijn *oudsaksische Psalmenfragmenten*¹ uit de 9de eeuw bewaard en brokstukken van een interlineaire overzetting van de Psalmen in een mengtaal die het midden houdt tussen het oudmiddel- en het oudoost- (volgens sommigen zelfs het oudwest-) nederfrankisch. In de 16de eeuw was het manuscript van de complete tekst in het bezit van een luikse kannunnik naar wie ze de *Wachtendonckse Psalmen* worden genoemd. Deze belangrijke oudnederfrankische vertaling² die ontstaan moet zijn in een abdij in de omgeving van Aken, is de moedertekst van een reeks latere westfaalse en middelduitse psalmenvertalingen.³

Zulke volkstaalteksten waren evenwel in het milieu van de benedictijnen eer uitzondering dan regel. Krachtens hun orderegel was hun vroomheid allereerst gericht op het opus dei en de lectio divina, hun theologie en wetenschapsbeoefening op veelal compilerische aan de patres ontleende bijbelexegese; hun geschriften, bedoeld als ze waren voor een kring van monniken voor wie het Latijn de „vaderstaal” was, schreven ze in het Latijn.

In en na de 11de eeuw kwamen echter velen uit hun kring onder invloed van de evangelisch-apostolische beweging die als een zuurdesem de christenheid van het Westen doortrok. Deze ontwikkeling bracht mede dat de beslotenheid die het benedictijner kloosterwezen kenmerkte, hier en daar plaats maakte voor een zekere openheid. Er ontwaakte belangstelling voor het zieleheil der leken buiten de muren van hun abdijen en van de niet-Latijn-kennende kloosterlingen daarbinnen. Ten behoeve van deze mensen werden heiligenlevens geschreven, godsdienstige stoffen behandeld en overzettingen

¹ Uitgegeven door L. Zalewski, *Psalterii versionis interlinearis vetusta fragmenta Germanica*, Krakau 1923; A. Kleczkowski, *Neuentdeckte altsächsische Psalmenfragmente aus der Karolingerzeit*, I-II, Krakau 1923-1926.

² Uitgegeven door H. K. J. Cowan, *De Oudnederlandse (Oudnederfrankische) Psalmenfragmenten*. Textus Minores XXIII, Leiden 1957, en door Robert L. Kyes, *The Old Low Franconian Psalms and Glosses*, Ann Arbor 1969.

³ Kurt Erich Schöndorf, *Die Tradition der deutschen Psalmenübersetzung*, Köln-Graz 1967, S. 54-73.

van Schriftgedeelten vervaardigd. De terbeschikkingstelling van deze boeken was een der middelen die men aangreep om de leken bewust te maken van hun christen – zijn in kerk en samenleving.

De bloeiende vroegmiddelhoogduitse godsdienstige letterkunde van de 11de en 12de eeuw was een uitingsvorm van deze drang naar hervorming. Zij dankte haar ontstaan aan de reformatiebeweging die uitging van de abdij van Hirsau, maar werd in nog veel sterker mate beïnvloed door de godsdienstige herleving die haar stempel op die tijd drukte. Een deel van deze litteratuur is tot stand gekomen in enkele abdijen die open stonden voor de vernieuwing van geloof en leven. Een van de beste vertegenwoordigers van deze vroomheid was de dichter Heinrich von Melk die in het midden van de 12de eeuw in de abdij van deze naam, gelegen aan de Donau, als lekebroeder werkzaam was. Onbarmhartig en welsprekend striemde hij de verdorven zeden van geestelijken, edellieden en burgers. Eveneens waarschijnlijk lekebroeder in een abdij was „der arme Hartmann” die bekend staat als dichter van de *Rede vom Glauben*, welk gedicht handelt over het Credo. Williram († 1085), abt van het beierse klooster Ebersberg, doorvlocht zijn latijnse *Expositio in Cantica Canticorum* met een goede vertaling van het *Hooglied*.

Ook in de Nederlanden stelden benedictijner abdijen zich in de 12de en 13de eeuw open voor de spiritualiteit van de nieuwe tijd en manifesteerde de vernieuwing zich in een groeiende belangstelling voor de lekenwereld en lectuur in de volkstaal. In de abdij Ename bij Oudenaarde vervaardigde de monnik Martijn van Torhout¹ een aantal gedichten, o.a. heiligenlevens. Dat hij ook de schepper zou zijn van het dichtwerk *Vanden levene ons Heren*,² dat dateert uit het laatste gedeelte van de 13de eeuw, is te betwijfelen, maar wel staat vast dat het bekend was in de abdij van Ename. Ofschoon hoogstwaarschijnlijk niet door een benedictijn geschreven – absolute zekerheid is er in zaken als deze niet – is dit berijmde leven van Jezus een karakteristieke getuige van de nieuwe vroomheid. In elk geval is het een veelzeggend feit dat in dit milieu volkstaalteksten in omloop en gebruik waren.

Hun menigvuldige contacten met cisterciënzerinnen waren oor-

¹ J. van Mierlo, *Martijn van Torhout*, in: Versl. en Meded. der Kon. Vlaamsche Acad. voor Taal- en Letterkunde 1938, blz. 331–372; W. H. Beuken in: *Album Philologicum Th. Baader* 1939, blz. 149–156.

² *Vanden Levene ons Heren*, ingeleid en toegelicht door W. H. Beuken, 2 dln., Zwolle 1968.

zaak dat benedictijnen hun gaven om in de moedertaal te schrijven aanwendden voor het scheppen van dicht- en prozawerken ten behoeve van vrouwen, wier streven naar ascetische levensheiliging en versterving en hunkering naar de mystieke eenwording van de ziel met God bij hen begrip en weerklank vonden. In het bijzonder de westlimburgse abdij van Sint Truiden had volgens de kroniekschrijvers onder haar bewoners mannen die bedreven waren in de hanteling van de dietse taal. Reeds van abt Thierry (1099-1107) wordt bericht dat hij „teutonica et gualonica lingua experitus” was.¹ In de tweede helft van de 13de eeuw waren daar kloosterlingen, even bekwaam in de beheersing van het Latijn en Frans als van het Nederlands. Het voortreffelijk berijmde *Leven van S. Lutgart*² is hiervan een bewijs. De evangeliënharmonie in proza die naar de stad waar het unieke handschrift bewaard wordt, bekend staat als het *Luikse Diatessaron*,³ is een der beste vertalingen van bijbelgedeelten, ooit in de middeleeuwen, waar ook in West-Europa, vervaardigd. De losheid van stijl en het talent waarover de bewerker blijkt te beschikken, wanneer het erop aankomt het Schriftwoord in zijn taal te transponeren, leggen er getuigenis van af dat de persoon die achter dit werk staat, het interlineaire stadium waarin zijn voorgangers veelal waren blijven steken, ver achter zich had gelaten; hij steeg tot een hoogte die later alleen door een Luther is overtroffen. Beide genoemde werken illustreren het hoge peil waarop de kloostercultuur der zuidnederlandse benedictijnen toenmaals nog stond. Eerstgenoemd werk is geschreven door Willem van Affligem, die van 1277-1297 abt van Sint Truiden was. Het tweede werk moet, wanneer het althans niet door hemzelf vervaardigd is,⁴ in zijn kring, hetzij te Sint Truiden, hetzij in de abdij van Affligem waar hij voorheen monnik, hetzij in de abdij van Waver waar hij prior was, ontstaan zijn.

Onze vertaler, een benedictijn uit de zuidelijke Nederlanden, levend en werkend in het midden van de 14de eeuw, mag dan nauwe-

¹ Zie *Gesta Abbatum Trudoniensium*, hrsg. von R. Koepke in: M. G. H., SS, X, 213-448 en de tweede uitgave van deze *Gesta*, bezorgd door C. de Borman, Liège 1872-1877.

² Uitg. door F. van Veerdeghem, *Het Leven van S. Lutgart*, Leiden 1899.

³ Uitg. door J. Bergsma, *De Levens van Jezus in het Middelnederlandsch*, Leiden 1898.

⁴ Anders dan in mijn *Mnl. vertt. v. h. N.T.* (Gron. 1935) blz. 151-154, waag ik het niet meer het Luikse Diatessaron op zijn naam te zetten. Een doorslaggevende bewijsvoering voor zijn auteurschap is niet te leveren. Wel is het enige manuscript dat de oorspronkelijke tekst van het nederlandse Diatessaron bevat, het luikse handschrift, eenmaal bezit geweest van de benedictijnenabdij van Sint Truiden.

lijks beseft hebben dat in de karolingische tijd en in de eeuw daarna de orde van Benedictus reeds een bijdrage had geleverd tot het ontstaan van een geestelijke literatuur in de landstalen, van de nawerking der religieuze beweging van de 12de en 13de eeuw die zich o.a. had gemanifesteerd in de schepping van een stichtelijke letterkunde, moet hij kennis gedragen hebben. In zijn grote historiebijbel bijvoorbeeld nam hij in omgewerkte vorm de evangeliënharmonie op die in de vorige eeuw naar het voorbeeld van het Luikse Diatesaron was vervaardigd. In het klooster waar hij woonde – welke abdij dat was blijve nog in het midden – moet de herinnering aan die vroegere bloeitijd althans bij de enkele bewoners die ernst maakten met hun geloften, levendig gehouden zijn.

Tijdens de 14de eeuw verviel de orde in geheel Europa ten gevolge van een proces dat in de voorgaande eeuwen op gang was gekomen ¹ tot de diepste inzinking die haar geschiedenis kent. De herhaaldelijk in het werk gestelde pogingen tot hervorming ² leidden hier en daar tot een tijdelijke herleving ³ maar resulteerden niet in een algemeen herstel van duurzame aard. De achteruitgang van de benedictijnen is toe te schrijven aan een samenstel van factoren. De hoofdoorzaak moet men zoeken in de omstandigheid, dat hun orde, die eenmaal op het gebied van spiritualiteit, wetenschap en kunst een vooraanstaande plaats had ingenomen, haar bloei had overleefd. Haar ideaal van een naar binnen gekeerde vroomheid waarin de zielszorg van de lekenwereld een ondergeschikte plaats innam, verbleekte, toen de apostolisch-evangelische bewegingen die sinds de 11de eeuw kerk

¹ Reeds in de 9de eeuw waren symptomen van de naderende teruggang merkbaar. Lodewijk de Vrome die, gedreven door zijn neiging tot ascese, het monnikenwezen een goed hart toedroeg, stelde pogingen in het werk de kloosters uit hun verval te verheffen door paal en perk te stellen aan de grote toeloop naar de abdijen, oorzaak van tal van misstanden en toenemende wereldzin. Paschasius Radbertus († 860), abt van Corbie, beijverde zich, evenals zijn voorganger Wala, de discipline te herstellen door aan te dringen op gestrenge handhaving van de Regula. Zijn pogingen stuitten evenwel op verzet. Dit conflict schijnt een der redenen geweest te zijn waarom hij voortijdig het abbatiaat neerlegde (zie zijn *Epitaphium Arsenii seu vita Walae*, Migne, PL 120, col. 1559–1650).

² Max Heimbucher, *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche*, I, Neudruck der 1. Ausgabe Paderborn 1933, München-Paderborn-Wien 1965, S. 177–203.

³ Broeder Gheraert, een franciscaan, schreef circa 1330 op verzoek van de jonkvrouw Femine van Hoyer, ten gerieve van het benedictinessenklooster van Mielen of Nonnemien bij Sint Truiden, *Sinte Kerstinen heilige leven* naar de latijnse levensbeschrijving door Thomas van Cantimpré en in dezelfde tijd *Dat leven Sinte Luthgards*, eveneens naar de latijnse vita van Thomas Cantimpratis. Zie J. Deschamps, *Handschriften uit Sint-Truidense kloosters*, in: *Tentoonstelling De Sint-Truidense kloosters tot aan hun opheffing op het einde van de 18de eeuw*, Catalogus, Sint-Truiden, 1963, blz. 31–32.

en christenheid poogden te vernieuwen, welbewust de dienst aan de naaste propageerden. Het waren vooral de nieuwe orden, de prae-monstratenzers, minderbroeders en predikheren, die meer aan de behoeften van de tijd beantwoordden. Ook de begijnen- en begardenbeweging droeg het hare bij tot de „monachisering” van de lekenwereld. De orde van de cisterciënzers, een vertakking van die der benedictijnen, opgericht met het doel een voortgaande verslapping tegen te gaan, kon een verder afglijden niet voorkomen; na een periode van grote bloei raakte ook zij in de 14de eeuw in verval. De benedictijnen, die krachtens hun regel het voorschrift van de *stabilitas loci* handhaafden en wier kloosters grotendeels op het platteland gevestigd waren, kwamen door hun geringe mobiliteit afzijdig te staan van de nieuwe studiecentra van godgeleerdheid en wijsbegeerte die zich in enkele grote steden begonnen te vormen.

Een tweede oorzaak was de achteruitgang van de inkomsten uit het grondbezit, waardoor de abdijen verarmden. Desondanks gingen zowel wereldlijke als kerkelijke overheden onverdroten voort met het opleggen van schattingen die in zwaarte eer toenamen dan verminderden. Herhaaldelijk ondervonden de buiten de bevolkingscentra gelegen abdijen de rampzalige gevolgen van oorlogvoering. Enige kloosters werden, soms meer dan eenmaal, verwoest, andere gebrandschat en geplunderd. Ofschoon de ongunst der tijden, gelijkelijk verdeeld over allen, slechts als een factor van secundaire betekenis kan worden aangemerkt – zo hebben de kartuizers stand weten te houden –, toch kon het niet uitblijven dat zij een noodlottige invloed uitoefende op een orde die haar oude veerkracht had verloren en niet meer beantwoordde aan de eisen van de tijd.

Gaandeweg begon het aantal roepingen te slinken. Meer nog dan in vroegere eeuwen werden degenen die nog in aanmerking kwamen voor intrede in een benedictijner abdij, uit voorname geslachten gerecruteerd¹, die hun overscharige zoons en dochters, onder wie niet zelden onwettige en ziekelijke kinderen, in de kloosters inkochten teneinde hen van een geborgen bestaan te verzekeren. Het schortte deze monniken van adellijke en aristocratische afkomst aan religieuze bezieling en belangstelling voor de wetenschap, laat staan dat zij een werkzaam aandeel hadden in de studie van theologie en

¹ U. Berlière, *Le recrutement dans les monastères bénédictins aux XIIIe et XIVe siècles* in: Mémoires de l'Académie royale de Belgique XVIII, 1924, p. 3–66.

filosofie. De geestelijke letterkunde in de volkstalen vond onder hen niet dan schaarse beoefenaars.¹

Doordat de benedictijnen in hun abdijen elementen toelieten die niet thuishoorden in een monnikengemeenschap, verslapte de monachale tucht en werd de kloosterregel dermate verwaarloosd, dat de monniken van voorname afkomst in afwijking van de voorgeschreven gemeenschappelijke levenswijze een afzonderlijk refectorium en dormitorium hadden, geen pij meer droegen noch de kruin schoren; sommigen leefden zelfs buiten de abdij in een eigen woning. Gunstige uitzonderingen in de zuidelijke Nederlanden vormden in de 13de eeuw de kloosters van Ename, Affligem en Sint Truiden,² die nog enige tijd weerstand wisten te bieden aan het nadersluipend verval.

Het is opmerkelijk dat buitenstaanders die dit verval gadesloegen, de verwording niet op rekening van uitwendige factoren stelden, maar haar veeleer toeschreven aan ontrouw in de onderhouding van de Regula. Zo zegt de westvlaamse dichter Jacob van Maerlant (± 1235–1300) in zijn *Spieghel Historiael*,³ dat de benedictijnen weliswaar de geschreven tekst van hun regel zorgvuldig bewaren:

„Die houden si van worde te worde
Vaste in parkement bescreven”,

maar terstond hierop laat hij de verzuchting volgen:

„God geve dat siere na moeten ⁴ leven!”,

hetgeen bewijst dat in de abdijen die hij kende, de naleving van de regel te wensen overliet. Aan een orde als die van de benedictijnen moet hij gedacht hebben toen hij in navolging van Vincentius Bellovacensis († ca. 1264) die in zijn *Speculum Historiale* verhaalde hoe Pachomius, de grondlegger van het egyptische coenobitenwezen,

¹ Philibert Schmitz kan in zijn *Histoire de l'Ordre de Saint-Benoît* tome V, Maredsous 1941, p. 317–334, dan ook slechts weinig mededelen over hun „activité intellectuelle” in de „littératures nationales”, gedurende deze periode.

² Zie boven blz. 29–30.

³ *Spieghel Historiael* III⁶, 23, 28–30, zie M. de Vries en E. Verwijs, *Jacob van Maerlant, Spieghel Historiael*, Tweede deel, Leiden 1863, blz. 377.

⁴ *siere na moeten leven*: zij ernaar mogen leven

God smeekte hem te doen weten hoe het na zijn dood met zijn orde zou gaan, in zijn *Spieghel Historiael* schreef ¹:

Doe ontecte hem God al bloot,²
 Dat cloestren ende abdien
 Wassen souden ende dijen
 Ende datter vele wel souden leven ³
 Ende vele haerre doget begeven
 Bi roukeloesheden, bi ommaten ⁴
 Van den onnutten ⁵ prelaten,
 Die omme die eere souden stunen,⁶
 Niet om bate ⁷ bidden no runen.⁸
 Dus ⁹ salmen verstoten ¹⁰ die goede
 Ende maken quade ¹¹ met overmoede.
 Dan sal die regle bi naer al ¹²
 Keeren in den swaren val,¹³
 Ende diese so sullen begeven,
 Sullen in der weelden leven.

Een gedetailleerder schildering van het verval in de monnikenwereld geeft in de 14de eeuw de antwerpse schepenclerc Jan van Boendale (1279–1350), die in zijn in 1332 voltooide dichtwerk *Jans Teesteye* in het hoofdstuk *Van den state ende ghebreke der abde ende der abdissen* ¹⁴ als volgt klaagt:

Die cloestre ende die prelate mede
 Die in alle verweenthede ¹⁵
 Die der werelt toebehoert ¹⁶
 So vervult sijn ende versmoert,¹⁷
 Dat si niet en connen gheweten
 Wat si drincken moghen ofte eten,
 Ende hebben haer cameran sonderlinghe, ¹⁸

¹ *Sp. Hist.* III³, 29, vs. 80–94 ² *al bloot*: duidelijk ³ *wel souden leven*: in weelde zouden leven, het er goed van nemen ⁴ *bi roukeloesheden, bi ommaten*: door de nalatigheid en de zedelijke verdorvenheid ⁵ *onnutten*: zondige ⁶ *stunen omme*: belust zijn op, uit zijn op ⁷ *bate*: zieleheil ⁸ *runen*: gebeden prevelen ⁹ *dus*: op die wijze ¹⁰ *verstoten*: smadelijk behandelen ¹¹ Vincentius Bellovacensis: reprobantur boni prepositi et maligni ¹² *bi naer al*: bijna helemaal ¹³ *keeren in den swaren val*: in diep verval raken

¹⁴ F. A. Snellaert, *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan van Boendale, Hein van Aken en anderen*, Brussel 1869, blz. 240–248.

¹⁵ *verweenthede*: weelde ¹⁶ *toebehoert*: inherent is aan ¹⁷ *versmoert*: gedompeld, verzonken ¹⁸ *sonderlinge*: apart

Daer si in houden haer wandelinghe ¹
 Ende des convents goet verteren
 Ende hoechlike daer met hoveren ²
 Met haren vrienden ende maghen:
 Dan sittet convent ³ ende knaghen
 Een ey of enen vulen ⁴ harinc.
 Dat en es niet ghelike dinc!
 Cranc wermoes, ⁵ case een luttelkijn,
 Cranc bier hebben si, ende haer wijn
 Die sal sijn vander crancster foren. ⁶
 Den abt en dunckes niet mere verloren
 Dan dat tconvent mach verteren,
 Maer selve hebben si haer kelneren ⁷
 Wel bewaert ⁸ met goeden wine,
 Den besten die comt van den Rine;
 Dies drincken si vol haer butseel. ⁹
 Aldus doen ci cranc ghedeel
 Haren convent, des sijt ghewes,
 Dies tgoet altemale es.
 Ende dat convent verdient bat
 Die provende, ¹⁰ wet wel dat,
 Dat alle den laste moet draghen
 Beyde bi nachte ende bi daghe,
 In lesene, ¹¹ in singhene, in vroeck opstaen,
 Alse die der reglen ¹² sijn onderdaen,
 Daer dat goet om is ghegheven,
 Daer si alle gader bi leven.
 En es sabds ¹³ niet allene,
 Maer het es al tsconvents ghemene. ¹⁴
 Die abdt die soude altoes sijn
 In sijnre moncke aenschijn ¹⁵
 Ten dormter, ten reeftre ende ten chore,
 So dat si sien mochten ¹⁶ ende horen

¹ *wandelinghe*: verblijf ² *hoechlike hoveren*: een plezierig leven leiden ³ *convent*:
 (gewone) kloosterbroeders ⁴ *vulen*: bedorven ⁵ *wermoes*: groente ⁶ *vander crancster*
foren: de minste (markt)prijs ⁷ *kelneren*: kelders ⁸ *bewaert*: voorzien ⁹ *butseel*:
 lichaam ¹⁰ *provende*: inkomsten uit kerkelijke goederen ¹¹ *in lesene*: bij het reciteren
 van de gebeden ¹² *regle*: kloosterregel ¹³ *sabds*: van de abt ¹⁴ *ghemene*: gemeen-
 schappelijk bezit ¹⁵ *aenschijn*: bijzijn ¹⁶ *mochten*: zouden kunnen

Haers abds volmaecte seden
 Van dogheden ende van oetmoedecheden
 Ende na dan volghen sinen state.¹
 Aldus soudent² doen prelate!
 Doen God onse Here waerlike
 Met sinen jongheren ghinc op ertrike,
 En hadde hi camer no spise allene,
 Maer het was al ghemene
 Dat si hadden, vroeck ende spade;
 Ende sijn lere ende sijn predekade
 Was ghereet³ met sueten woerden
 Van dinghen die ter sielen hoerden.
 Hine scheen niet der andere here,
 Maer haer knecht scheen hi mere
 Ende te dienene was hi ghereyt,
 Also hi in dEewangelie seyt.
 Maer des selfs⁴ si nu missen.
 Beyde die abde ende die abdissen,
 Die verteren nacht ende dach
 So watmen den convente afbreken⁵ mach.⁶
 Ic vruchte dat hem God harde swaer
 Ten ordele sal verwiten,⁷ daer
 Hi elken loen sal gheven
 Van dat hi hier heeft bedreven.

Wie nog nauwkeuriger wil weten hoe de toestanden onder de benedictijnen en benedictinessen in het 14de eeuwse Brabant waren, leze de hierop betrekking hebbende passages in de geschriften van Jan van Ruusbroec en zijn leerling Jan van Leeuwen, convers in het klooster Groenendaal. Beiden geven onverbloemd lucht aan hun verontwaardiging over de wereldse gezindheid, die zich evenzo goed van seculiere en reguliere geestelijken als van leken had meester gemaakt.⁸ In het tafereel van morele achteruitgang dat zij ophangen,

¹ *state*: wijze van leven ² *souden*: behoorden ³ *ghereet*: toe bereid ⁴ *desselfs*: dit, nl. de bereidheid om te dienen ⁵ *afbreken*: afnemen, ontroven ⁶ *mach*: kan ⁷ *verwiten*: beschuldigen

⁸ Het is veelzeggend dat S. Axters in het tweede deel van zijn *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden. De eeuw van Ruusbroec*, Antwerpen 1953, niet voldoende gegevens ter beschikking had om een hoofdstuk te kunnen wijden aan de spiritualiteit der benedictijnen in die tijd; de „geestelijke literatuur” van de Dominikanen en Franciscanen bespreekt hij wel.

nemen de „religiose”, d.w.z. de leden der kloosterorden, een belangrijke plaats in. Ruusbroec getuigt in zijn omvangrijke geschrift *Van den gheesteliken tabernakel*¹: „Maer nu sijn alle state ghedaelt van haren beghinne. Ende dit moechdi merken in alle de religioese die in de werelt sijn. Men vent noch in cloestere moneke ende nonnen die harde ufenachtich² sijn ende devoet ende innech scinen ende wel gheseedt³ in alre wijs. Selke van dezen sijn goetwillech, eenvoldich ende heilich. Ende deser en achtmen niet. Maer selke van desen sijn scalc ende tweevoldich ende toenen dat si niet en sijn. Ende dese werden dicwile verhaven ende prelate ghemaect, ende dan machmense bekinnen, want si verheffen hen selven boven de andere, alse ochte si in der werelt waren ende hen dat goet ende die eere verstorven waren van haren vorderen.⁴ Ende dan hebben si der heilicheit vergheten ende regeren dat eertsche goet ende pleghen haerre heerheit⁵ ende bevelen de sielen ende de religie den prioer”. Zo was het niet „in den beghinne van deser religien.⁶ Want de outvadere, abde ende moneke die lieten vader ende moeder, maghe ende vriende, eere ende goet der werelt, ende ghinghen in de wustine ende sochten Gode ende heilich leven in aveghescedenheit des volcs ende in enicheit⁷ haers herten. Maer nu eest rechte contrarie, want abde ende moneke die nu sijn, die keeren Gode den rugghe ende dat an-schijn ter werelt ende begheven enicheit ende riden ende loepen uutweert ten maghen ende ten vrienden ende soeken eten ende drinken ende ghenoechte haers lichamen ... Ende dit moechdi eighelleec merken: daer .xl. moneke sijn in een cloester, si doen lettelt meer messen dan si doen moeten van noede die den convente int ghemeine toebehoeren. Ende in der nacht, alsemen te mettenen luudt, so comter daer .iiij. ochte .v. diet doen moeten met behoerten, ende meer van noede dan van vrien wille. Alle de andere slapen ende houden hare raste ende hare ghemac ... Mer voertmeer, alse de prior te reeftere luudt ochte iemen anders dien hijs verbidden mach, so comen daer drie ochte viere vanden joncsten, dadt doch ene ordene scine. Mijn here de abt blijft in sijn huus met sinen ghesinde, ende alle dat ander convent es siec ende cranc ende pleecht sijns selfs met vleesche ende met goeder spisen diet vercrighen mach. Die vele

¹ Uitg. door D. A. Stracke in: *Jan van Ruusbroec. Werken* II, 2de aangevulde en verbeterde uitgave, Tielt 1946, blz. 328–330.

² *ufenachtich*: toegewijd ³ *gheseedt*: deugdzaam, braaf ⁴ *vorderen*: voorouders ⁵ *heerheit*: heerlijk bezit, hoge staat ⁶ *religie*: orde ⁷ *enicheit*: eenzaamheid, verlatenheid

renten heeft, hi gadert vele ghelsts, ochte hi verteeret riveleec.¹ Die lettelt heeft, hi moet men ² verteeren, want ieghewelc behoudt dat hi selve heeft ende en gheves den anderen niet. Al es de abdie rike, si en gheeft den convente niet meer dan si gheven moet. Es oec dat convent rike, si eten ende drinken te bat,³ maer der abdien en gheven si oec niet. Ende ieghewelc ontfeet sine renten ende besorcht hem selven, alse ochte hi in de werelt ware, ende dit es met orlove des prelaets. Maer woude de prelaet die renten op heffen ende in der ghemeinten ⁴ deilen, men soudt heme cume ⁵ ghedoeghen ochte niet. Ende aldus levense sonder proper⁶ in den waerden,⁷ ende menech in der herten niet. Nu merct, es dese vite Sente Benedictus reghele ende sente Augustijns? Dat moeste men sere gheloesen''.⁸ Met smart constateert Ruusbroec dat alle kloosterorden „van haren beghinne ghedaelt'' zijn; hij kent slechts twee uitzonderingen: „de sarteroise ende alle de joncfrouwen die in besloten cloestere sijn, die bliven haren beghinne alre ghelijcst.''

Scherper nog geselt Jan van Leeuwen in zijn traktaten *De articulis* en *Vanden tien gheboden Gods* ⁹ de wantoestanden die in de kloosters heersen. Simonie, het hebben van „proper'' en de ongelijkheid zijn de oorsprong van het kwaad: „Symonie die domineert. In ordenen, dies seker sijt, es luttel anders dan discoert ende haet ende nijt, ende bina alle properitarise ende onghemeyne, ende daer omme es haer leven al onreyn . . . Hebdi liever hondert pont groote in u borse oft twee touwen ¹⁰ behoef allene dan eenen penninc int ghemeyne tot alder anderen brueders behoef, so en sijdi noch monnic noch nonne voer Gode. Want Sinte Bernaert sprect: Wat monneke die eenen hellinc heeft, hij en es niet eenen hellinc weert¹¹ . . . Sij heten daer alle ghebrueders, maer die scotelen ende die goede ghelten¹² wijns noch die vette morseele¹³ en sijn daer eghene ghesustere. Oec es in ordenen alre meeste persecucien, want die verkeerde monike die en willen haer ordene noch haer reghele niet houden, noch den goeden, al warenter daer twee oft drie in goeden willen, dander en lieten hen

¹ *riveleec*: kwistig ² *men*: minder ³ *te bat*: des te meer ⁴ *ghemeinte*: kloostergemeenschap ⁵ *cume*: nauwelijks ⁶ *proper*: eigendom, bezit ⁷ *waerden*: woorden ⁸ *gheloesen*: uitleggen

⁹ resp. in hs. Brussel, Kon. Bibl. 667, cap. XVI, fol. 131^r en XVIII, fol. 135^v en 668, cap. IX, fol. 162 en XII.

¹⁰ *touwen*: voor uw ¹¹ Zie boven blz. 21, waar de „vertaler van 1360'' dezelfde uitspraak citeert, maar haar aan Hieronymus toeschrijft ¹² *ghelten*: kunnen, potten

¹³ *vette morseele*: lekkere hapjes

die reghele noch tfundament der ordenen niet houden, maer sij souden met foben ¹ haer ghecken sceernnen ende spotten, ghelijcker wijs datmen doet met eenen anderen sotten''. De prelaten zijn „al meest die quaetste van alder abdien . . . Sij willen grote heerscapie driven ende scossen ende brossen ² ende eten ende drincken overtullichlijc in haer cameran allene . . . Die grote heren eten ende drincken verwendelijc ³ ende yagent drevout doer haer kele, want sy eten haer herste ⁴ ende haer hoenere als grote barone ende drincken haren coelen wijn. Ende die haer ghelike broeders souden sijn, die hebben cume dunne bierken. Ya noch meer: die broeders die int siechuys ligghen half over doet, dese hebben cume dies sy moghen half haer noet. Maer die grote heren sitten met haren specialen dochteren oft in haer cameran, ende eten ende drincken als oft si waren hertoghe ende graven ende edel barone, ende en hebbens niet te doene, dat sijn dieghene die de leckere morsele eten, ende en willen van den brootsacke ⁵ niet weten. Deen broeder es arm, dander rike, dat al eendrechtich soude sijn, in der waerheit ghesproken, ende even ghelijcke. Selc heeft ses cappen oft seven rocke, dander broeder oft suster heeft cume een voetsocke''. De Kerk zal pas dan weer herleven als zij „comt te haren yersten oerspronghe des armoets ons heren Ihesu Cristi ende des aposteliken staets, die gheen eertsche proper noch eyghendom en hadden, noch en bestaen, noch en begeerden, maer alle dinc was met hen ghemeyne ⁶ ende men gaf elken dies hem noet was, als noch inder apostelen boec ghescreven steet''.

Deze uitvoerige citaten uit geschriften van tijdgenoten van de vertaler geven een beeld van het milieu waarin hij leefde en werkte. De onomwonden kritiek van Jan van Boendale en de klachten van Ruusbroec en Jan van Leeuwen zijn wellicht niet van enige overdrijving vrij te pleiten, ingegeven als ze zijn door de drang van deze reformisten een voortgaande verwereldlijking te verhoeden. De misstanden die zij aan de kaak stellen, geven een min of meer getrouwe weerspiegeling van de feitelijke stand van zaken. Zonder veel moeite herkent men in hun schilderijen in de eerste plaats de benedictijnen maar ook de augustijnen. Beide orden worden trouwens door Ruusbroec uitdrukkelijk vermeld. Jan van Leeuwen

¹ *foben*: spotternij ² *scossen ende brossen*: brassen ³ *verwendelijc*: overdadig ⁴ *herste*: stukken gebraden vlees ⁵ *brootsac*: bedelzak ⁶ *ghemeyne*: gemeenschappelijk (bezit):

richt zijn kritiek hoofdzakelijk tegen de mendicanten. Hun tekening komt zowel in grote lijnen als in details overeen met de beschrijving van de misstanden die door de „vertaler van 1360” worden gesignaleerd.¹ In de prologen voor zijn vertalingen waarin hij soms de gedragingen van kloosterlingen gispt, noemt hij de orden die hij bedoelt, niet bij name. In de glossen bij zijn overzetting van de regel van Benedictus ligt een nauw verholen kritiek opgesloten aan het adres van die benedictijnen en benedictinessen wier ontrouw aan de fundamentele voorschriften in zijn ogen laakbaar was. Krachtens zijn aard was de nederlandse tekst van de Regula S. Benedicti uitsluitend voor intern gebruik bedoeld, maar in het kader van deze „Bespiegelingen” is hij een getuige van ongemeen gewicht, omdat hij ons de gelegenheid biedt van nabij kennis te maken met de levenswijze en geestesgesteldheid der ordegenoten van de overzetter.

Rest nog steeds het antwoord op de vraag die na het hier voorafgaande nog klemmender is geworden dan zij al was, de vraag hoe het te verklaren is dat in een tijdsgewricht waarin de benedictijnen niet minder dan andere monnikenorden ten prooi waren aan een diep innerlijk verval, juist een van hen de man was die een aanmerkelijk aantal latijnse geschriften, waaronder het grootste gedeelte van de H. Schrift, in de moedertaal overbracht en die hierdoor een activiteit ontplooiëde van een aard als men niet zou verwachten van een monnik die, gezien de zedeschilderingen van tijdgenoten, door wereldlijke beslommeringen in beslag genomen zou moeten zijn. De oplossing is te vinden in enige uitlatingen van Jan van Ruusbroec en Jan van Leeuwen die niet alle monniken over één kam willen scheren en bereid zijn toe te geven dat er gelukkig nog uitzonderingen zijn. Sommige monniken en nonnen zijn toegewijd, goedwillig, eenvoudig (= rechtschapen) en heilig; hoezeer ook door hun onmiddellijke omgeving bespot en verguisd, volharden zij in hun godvruchtige levenswijze. Is men bereid ernstig rekening te houden met de mogelijkheid dat in die tijd ook in de kring der zgn. zwarte monniken enkelen waren die het aloude monnikenideaal hoog hielden, dan mag de „vertaler van 1360”, die we ons voorstellen als een van de wereld afgestorven, zich uitsluitend aan studie en vertaalwerk

¹ Ik memoreer diens kritiek op de verslapping der monachale tucht en zijn veroordeling van euvelen als simonie begaan bij het inkopen van aanstaande kloosterlingen in een abdij, en de vrije beschikking over persoonlijk bezit, zie boven blz. 20-22.

wijdende kloosterling, gerekend worden tot zulke uitzonderingen als de prior van Groenendaal en zijn kok blijkbaar kenden. In een omgeving die aan verwereldlijking ten onder dreigde te gaan, stelde deze benedictijn zijn krachten en bescheiden gaven in dienst van leken en kloosterlingen wier zieleheil hem ter harte ging.

Wordt vervolgd